

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Verslagen

Verslag van het Symposium Haat van de Stichting Psychoanalyse en Psychiatrie

Ronald van den Berg

Op 25 juni 1999 vond in het Artis Congrescentrum het symposium plaats dat al kort na de aankondiging bekend stond als 'de dag van de haat'. Het was een gewaardeerd onderwerp gezien de tjokvolle zaal, waarin het al na een uurtje begon te stomen van benauwdheid. Gelukkig deden bezoekers en organisatie bij elke pauze de gordijnen en openslaande deuren wijd open zodat de zaal verfrist werd en men zich kon luchten in een zonovergoten Artis met door de farmaceutische industrie gesponsorde, goed verzorgde spijs en drank.

Handig was het boekje met de lezingen van die dag (*Haat*, onder redactie van G.F. Koerselman en W. van Tilburg. Stichting Psychoanalyse en Psychiatrie, Amsterdam, ISBN 90-76436-02-9), dat bij de inschrijving te koop was, zodat men actief mee kon lezen met de sprekers en méér neuronen kon inschakelen dan alleen maar luisterend. Extra activerend was het effect van de afwijkingen van hun geschreven tekst, die sommige sprekers zich toestonden, maar degenen die zich in leertheoretische principes hebben verdiept, wisten dat natuurlijk al. Prof. dr. P. Schnabel, hoogleraar geestelijke gezondheidszorg en public health, die de eerste voordracht hield, had geen bijdrage aan het boekje geleverd; dat was in zijn geval ook niet nodig: zijn presentatiewijze staat meestal garant voor voldoende aandacht bij de toehoorders en dat was ook op dit symposium het geval.

Hij stelde het sociologisch perspectief van haat aan de orde. Wij hoorden van hem die dag voor het eerst wat andere sprekers ook vaak zouden zeggen, namelijk dat het begrip haat in zijn vakgebied ternauwernood gedefinieerd is en

dat er ook niet zo heel veel over is geschreven. Wanneer men over haat bedoelt te schrijven blijkt het vaak te gaan over aanverwante thema's, niet over haat zelf. Zo is in Peter Gays boek *The Cultivation of Hatred* niet haat maar agressie, strijd dus, het centrale thema en het maken van verschillen tussen strijdenden en het vergroten van die verschillen.

De meest voorkomende verbanden van haat in de sociologie, in de krant en in de volksmond zijn die met ras en godsdienst en met nationaliteit en volk. Daarnaast wordt het begrip ook verbonden met voetbal, de seksen, homoseksualiteit en sociale klassen. Eigenlijk treft men daarbij nooit een nadere definiëring van het begrip aan. Wel is duidelijk dat er bij haat ook nabijheid noodzakelijk is (iemand van een ander ras of geloof die ver van je vandaan is kun je niet zo makkelijk haten), antagonisme is duidelijk (iemand is je niet onverschillig) en het is ook wel duidelijk dat haat dient om verschillen uit te vergroten.

Schnabel gaf aan dat hij maar één socioloog kent die zich conceptueel bezig heeft gehouden met het onderwerp, te weten Georg Simmel die er in zijn klassieke boek *Soziologie* (1908), een hoofdstuk (*Der Streit*) aan gewijd heeft. Simmel constateert dat niet strijd en conflict mensen uit elkaar drijven, maar de oorzaken daarvan: haat en nijd. Hij stelt dat het leven beheerst wordt door antipathie en sympathie, distantie en nabijheid, afwijzen en aantrekken, vriendschap en vijandschap. Simmel ziet haat als katalysator van strijdlust zodat het komt tot een conflict waar aanvankelijk eenheid en gelijkheid bestonden. Hij acht de vermaatschappelijking van haat belangrijk bij het ontstaan van grootschalige conflicten. Haat is de emotie van het verschil en de toename daarvan.

Schnabel vulde in zijn voordracht deze zienswijze aan met toelichting en voorbeelden; hij is het in grote trekken met Simmel eens. Schnabel vindt dat haat altijd een relationeel karakter

heeft en meestal wederzijds is. Hij stelde dat haat niet alleen hoort (en blijft!) bij degenen die leed wordt of werd aangedaan maar juist ook bij degenen die anderen leed aandoen. Een kenmerk van haat is, dat haat opgewekt en gemanipuleerd kan worden.

Schnabel vroeg zich ook nog af of bij zogenoemd 'zinloos geweld' sprake is van haat. Hij constateert dat dat niet of nauwelijks het geval is. Er is meestal geen relatie met degene op wie de agressie wordt gericht. Zinloos geweld heeft wél te maken met woede, boosheid. De aanleiding is meestal futiel ('ik kreeg geen respect') en het geweld wordt veelal door jonge mannen gepleegd, niet zelden onder invloed van intoxicaties. Het treedt doorgaans op in het uitgaanscircuit en heeft een acuut en explosief karakter. Spreker zou het dan ook beter vinden te spreken van 'beziinningsloos geweld'.

Daarna nam Schnabel nog grensgevallen van 'zinloos geweld' en haat door en stelde dat er bij supportersrellen, recente rellen tussen jonge Marokkanen en politie en dergelijke wél verbandingen blijken te zijn met haat. Tot slot stelde hij met enige tevredenheid vast dat er in Nederland geen haatcultuur is. Er is geen haatpers, de massamedia houden zich netjes en er is geen haatpolitiek: pogingen daartoe zijn wettelijk verboden.

De tweede spreker, dr. O.M.J. Adang, etholoog, stelde dat in zijn vak nog minder over haat is geschreven dan in de sociologie. Waarschijnlijk is er voor haat als minimumvoorwaarde een langetermijngeheugen nodig. Van de meeste dieren wordt gedacht dat zij dat niet hebben. Dus gaat het in de ethologie eigenlijk vooral over agressie, dat wil zeggen het gedrag dat erop gericht is soortgenoten met geweld of dreiging van geweld te beïnvloeden.

In het kader van het evolutiemodel dient seksualiteit om de soort in stand te houden. Over agressie zijn een aantal theorieën ontstaan en weer verlaten. Samenvattend speelt agressie een rol bij de selectie van erfelijke eigenschappen (concurrentie tussen soortgenoten).

Adang definieerde vervolgens agressie nader: agressie beperkt zich tot geweld tussen soortgenoten en is niet hetzelfde als prooivanggedrag. Een leeuw die een prooi doodt gebruikt weliswaar geweld, maar de oorzaken en func-

ties zijn daarbij niet dezelfde als bij agressie; jagende dieren gebruiken ten opzichte van hun prooidieren ook niet de agressieve signalen die ze uiten jegens soortgenoten. Meestal blijft agressie tussen dieren beperkt tot dreigen, de meeste dieren verwonden hun tegenstanders zelden en doden ze eigenlijk nooit; echt vechten geeft energieverlies en risico's voor de agressor en doden is slecht voor de soort.

Onder omstandigheden doden de zeer aan ons verwante chimpansees echter wel: bijvoorbeeld wanneer de aangevallene niet kan vluchten of niet door groepsgenoten kan worden geholpen (De Waal 1988). Goodall (1986) beschreef hoe chimpanseemannen op patrouille dodelijke wreedheden kunnen begaan als zij eenzame chimpanseemannen van naburige groepen tegenkomen. Komen zij vrouwtjes met kinderen tegen dan worden die vrouwtjes opgejaagd en verwond en de kinderen voor hun ogen gedood of zelfs opgegeten. Het agressiegedrag begint dan te lijken op prooivanggedrag. Jongere vrouwtjes worden overigens niet agressief bejegend en meegeloofd naar de eigen groep. De patrouilles naar en over de grenzen van het eigen territorium lijken bedoeld om concurrentie ten aanzien van voedsel en vrouwen uit te schakelen.

Adang constateert dat het, gezien de voordelen van agressief gedrag voor individuen (hoe gruwelijk dat soms ook is), met de agressie van mensen en dieren nogal meevalt. Er zijn namelijk ook belangrijke voordelen te behalen bij het afzien van agressief gedrag: synergie. Bovendien is vooral bij dieren die in groepsverband leven veel verwantschap. Gedrag dat het eigen type genen benadeelt wordt volgens de darwinisten doorgaans niet bevorderd.

Darwin legde in 1859 met zijn *The Origin of Species* de grondslag voor de evolutietheorie.

Adang vermeldde dat Darwin ongetwijfeld als eerste 'etholoog' en wellicht als laatste, in 1872 in *The Expression of Emotions in Man and Animal* (onlangs heruitgegeven en vertaald) aandacht besteedde aan haat. Het boek houdt zich onder meer bezig met gelaatsuitdrukkingen. Voor haat blijkt er geen eigen, aparte gelaatsuitdrukking te zijn. Darwin meent dat het dezelfde is als de gelaatsuitdrukking voor afkeer, met name op het moment dat het over de gehate

persoon gaat. Ekman, die de heruitgave verzorgde, ziet in tegenstelling tot Darwin haat niet als een emotie: emoties zijn momentaan, kortstondig en onregelmatig. Haat duurt langer, tot levenslang, en zou in het geheel niet aan een gelaatsuitdrukking gebonden zijn. Bij dieren, stelt Adang, is geen uitspraak te doen over het gepaard gaan van haat en afkeer aan vijandige gevoelens. Wat de mens betreft waarschuwt hij voor het in duizenden jaren vastgelegde erfelijke programma en hij spreekt de hoop uit dat wij in westerse samenlevingen door de vergaande verzorging los kunnen komen van ons genetische erfgoed. Bewustwording acht hij daarbij een belangrijk middel. Er volgden nog opmerkingen over 'zinloos geweld', en gewelddadige criminaliteit, die volgens sommigen hun oorsprong zouden vinden in het universeel voorkomende mannelijke streven naar prestige en macht. Ook werd er gerefereerd aan de gezamenlijke opvoeding van resusapen en beermakaken, welke laatste een veel tolerantere samenlevingsvorm kennen dan resusapen. De tussen beermakaken grootgebrachte resusapen zouden op volwassen leeftijd aanmerkelijk toleranter zijn dan de tussen de eigen soort opgegroeide dieren. Prof. dr. F.E.R.E.R. de Jonghe, hoogleraar psychiatrie en psychoanalyticus, gaf als derde spreker in een gepolijste presentatie met veel fraaie, vanuit de laptop geprojecteerde dia's een psychoanalytische visie. Men name ging het hem over de verwevenheid van haat en liefde ('Odi et Amo'). Waarom hij zich vooral daarop richtte bleek aan het einde van zijn verhaal: omdat het begrijpen van die verwevenheid in de overdracht en in de primaire relatie voor psychoanalytische behandelingsvormen van groot belang is.

Hij wees erop dat haat en liefde vaak hand in hand gaan en meldde dat Freud (1915) meende, dat de haat als relatie tot het object ouder zou zijn dan de liefde.

Haat, aldus De Jonghe, staat in Van Dale beschreven als 'een gevoel van diepe afkeer'. Via de definiëring van afkeer en het sterkere afschuw kwam hij tot de stelling dat haat aan het einde staat van een aversiecontinuüm, waarbij dan ook nog eens gradaties van haat (van gewone haat tot dodelijke haat) voorko-

men. Hij vertelde dat Winnicott (1949) achttien redenen beschrijft waarom een moeder haar kind vanaf het begin kan haten en dat Gabbard (1996) acht redenen geeft waarom een analyticus zijn patiënt kan haten. Spreker kon zich niet onttrekken aan het idee, dat het begrip haat semantische inflatie heeft ondergaan.

Refererend aan een zestal schrijvers, waaronder ethologen, betrok De Jonghe de stelling, dat haat en liefde emoties zijn en dat zij allebei het bestaan van een band vooronderstellen. Hij onderscheidt het begrip agressie, dat betrekking heeft op handelen en op cognities (denken en fantaseren), van angst, haat en woede, die emoties zijn. Deze emoties leiden wél vaak tot agressie.

Zinloze agressie is agressie zonder motief. Kennelijk, aldus spreker, is agressie uit haat, woede of angst 'zinnig' en heeft dus psychologische betekenis (hetgeen niet betekent dat zij is goed te praten).

In zeer compacte vorm vatte De Jonghe daarna de psychoanalytische begrippen realistische relatie, overdrachtsrelatie en primaire relatie – dat wil zeggen de relatie die de basis vormt voor de persoonlijkheidsontwikkeling – samen. Hij stelde vervolgens haat en liefde in deze drie relatievormen aan de orde. In de realistische relatie zijn zij gekenmerkt door realisme en gematigdheid; in de overdrachtssituatie door heftigheid, door de positieve en negatieve strevingen ten aanzien van een bepaalde ouderfiguur en divergentie tussen de positieve strevingen ten aanzien van beide ouders en dus door heftige ambivalentie. In de primaire relatie, wanneer er nog onvoldoende onderscheid is tussen het geïntegreerde Ik en de Ander, spreekt men vaker van ambitendentie: haat en liefde bestaan nog naast elkaar zonder elkaar te beïnvloeden, zij hebben nog betrekking op de Ander-in-wording. Voorbeelden zijn de liefde voor de geïdealiseerde en de haat voor de gedevalueerde ouderfiguur ('good object/bad object') en de neiging om verschillen te zoeken en te overdrijven tussen het Ik en de geliefde Ander ('narcissism of minor differences', Gabbard 1996). Deze laatste neiging komt voort uit de behoefte de door de in de liefdesrelatie bedreigde autonomie te behouden; de autonomie wordt immers bedreigd door de

hang naar versmelting die in de primaire relatie nog sterk is. Het verschijnsel komt dus voort uit zelfbehoud.

In de compactheid van De Jonghes samenvatting kwam enigszins in de knel dat de primaire relatie en de realistische relatie verwijzen naar ontwikkelingsstadia die elk individu dient door te maken, terwijl de overdrachtsrelatie aan de therapeutische relatie is gebonden en dus feitelijk tot een andere categorie behoort.

Ten slotte kwam De Jonghe terug op Freuds stelling uit 1915: haat is in objectpsychologische zin ouder dan de liefde omdat aan het onaangename het 'niet-ik' wordt ontdekt, niet aan het aangename. Spreker concludeerde dat haat en liefde in de reële relatie niet zozeer verweven zijn, maar wel in de overdrachtsrelatie (ambivalentie) en dat zij in de primaire relatie heftig en storend naast elkaar kunnen bestaan (ambitendentie).

Vierde spreker was prof. dr. W. van Tilburg, hoogleraar psychiatrie en psychoanalyticus. Hij belichtte op overzichtelijke wijze de verschillen tussen ziekelijke en normale haat. Hij begon met het aangrijpende verhaal van Gaupp (1914) over de paranoïsche hoofdonderwijzer die in Mühlhausen massamoord pleegde op grond van het idee, dat men van hem zou weten dat hij herhaaldelijk geslachtsgemeenschap met dieren zou hebben gehad. Van Tilburg ging vervolgens in op de psychopathologische opvattingen van die tijd en merkte op dat ook in de psychiatrie zo weinig over haat is geschreven. Rustig definiërend ging hij verder met haat als emotie, die veel minder aandacht heeft gekregen dan de emoties angst en gedeprimeerdheid. Hij benoemde haat als een gemoedstoestand én als een dispositie tot handelen en voerde Frijda ten tonele die haat definieerde als een vorm van woede die gepaard gaat aan een expliciet negatieve waardering van een ander persoon. Haat, aldus Van Tilburg, heeft naast de emotionele component ook nog een aspect, gekenmerkt door een expliciet vijandbeeld (bij zelfhaat ben je die vijand zelf). Het ontstaan van haat valt samen met de condities waaronder iemand vijand wordt. Dat zal dus zijn, wanneer wij iemand percipiëren als een serieuze bedreiger van onze veiligheid of onze ontwikkelingsmogelijkheden op vitale punten. Van

belang is dat onze beeldvorming daarbij niet op eigen waarneming hoeft te berusten maar aangereikt kan worden uit onze sociale systemen. Over ziekelijke haat stelde Van Tilburg vervolgens dat men aan de hand van de relatie tussen geweld en psychiatrische stoornissen wellicht ook de psychiatrische beelden kan vinden waarbij die ziekelijke haat voorkomt. Hij meldde dat men het idee als zou er geen specifieke relatie zijn tussen geweld en psychische stoornissen, in het laatste decennium drastisch heeft moeten herzien. Gewelddadig gedrag komt bij schizofrenie of affectieve stoornissen vijf tot zes maal vaker voor dan bij 'normale' mensen, bij alcoholmisbruik meer dan twaalf maal zoveel en bij drugsverslaafden meer dan zeven-tien maal zoveel (Swanson e.a 1990). Voor wat betreft de problematiek in eigen land wees spreker de extramuralisering als factor aan. Uit literatuur blijkt verder dat gewelddadigheid bij schizofrenie veelal te herleiden is tot de waandenkbeelden en (bevels)hallucinaties van de patiënt en dat vijftig procent van de gewelddadigheid bij mensen met persoonlijkheidsstoornissen te maken heeft met haatgevoelens. Alcohol- en middelenmisbruik geven vooral ontremming, het plegen van geweld daarbij hoeft niet op haat te berusten.

Ziekelijke haat, aldus Van Tilburg, voldoet aan de volgende criteria: er is *vertekening van de werkelijkheid* (waan of irreële vereenvoudiging van de werkelijkheid), er is *egocentrisme* (Wagner die zich als middelpunt van de wereld zag: 'So interessant ist der Krieg [W.O. I] nicht als die Mühlhauser Sache war'), er is *hardnekkigheid* (fanatisme), er is een *olievlekfenomeen* (uitbreiding van de haat; deze gaat het leven geheel beheersen) en er wordt overgegaan tot *feitelijke vernietiging of beschadiging van de ander*.

Niet-ziekelijke haat heeft zoveel kenmerken gemeen met de pathologische haat, dat je je kunt afvragen of 'normale' haat wel bestaat. Toch kan men allerlei haatachtige fenomenen tegenkomen die normaal zijn: doodswensen uit jaloezie, concurrentie of wraakgevoelens. Dit soort gevoel kan men vergelijken met gevoelens als verdriet, somberheid, blijdschap: ze hebben een signaalfunctie in onze relatie met onze omgeving en zij zetten aan tot reflectie en (bij normale mensen) tot doelgerichte actie anders

dan het uit de weg ruimen van het object. Inge-
wikkelder wordt het bij groepsfenomenen: col-
lectieve haat, die voortkomt uit een ideologie en
gestalte geeft aan chronische gevoelens van
onvrede en bedreigdheid in bepaalde bevol-
kingsgroepen en die niet direct relationeel
gekoppeld is aan iemand die men kent. Wij nei-
gen dat soort haat eerder verwerpelijk te vinden
dan als ziek te kwalificeren. Nog ingewikkelder
wordt het wanneer men bij de haat uit ideologie
verzet pleegt en oorlog voert tegen een onder-
drukkend regime of een niets ontziende dicta-
tor. Is dat goede haat? Daarover denkend ontke-
men we niet aan morele en levensbeschouwelij-
ke overwegingen.

Van Tilburg besloot met de overweging dat het
begrip haat waarschijnlijk niet in de psychiatrie
bruikbaar is, omdat het te veel betekenissen
heeft. Kunnen wij in individuele gevallen nog
de kenmerken van pathologische haat weerge-
ven, bij sociale haatfenomenen worden we al
snel met de grenzen van de bruikbaarheid daar-
van geconfronteerd.

Dr. P.J. Draijer, klinisch psychologe, hield de
vijfde inleiding: over pathologische haat in
relatie tot traumatisering. Pathologische haat
definieerde zij als heftig negatief affect, dat
gericht is op de vernietiging of de beschadiging
(letterlijk of figuurlijk) van de ander of zichzelf.
Omdat er te weinig empirisch onderzoek over
haat beschikbaar is, operationaliseerde zij haat
naar termen van vijandigheid en agressiepro-
blemen; daar ging dus haar verhaal over en niet
zozeer over haat.

Er zijn, aldus Draijer, veel onderzoeken waarin
wordt vastgesteld dat traumatische ervaringen,
zowel bij kinderen als bij volwassenen (Viet-
namveteranen) een verhoogde mate van vijan-
digheid tot gevolg hebben. Chronische trauma-
tisering geeft vele symptomen te zien (dissocia-
tie, somatisatie, affectdisregulatie, zelfdestruc-
tief gedrag, impulsief gedrag en risicovol
gedrag). Bij twee psychiatrische beelden, te
weten PTSS en het onlangs voorgestelde 'disor-
ders of extreme stress' (vooral van toepassing
bij chronische traumatisering), wordt echter
van haat niet gerept. Wél is dat het geval bij
schrijvers over patiënten met een borderline
structuur en bij mensen met een dissociatieve
identiteitsstoornis (DIS).

Speekster ging vervolgens in op het feit dat
men met 'trauma' weinig experimenteel onder-
zoek kan doen maar dat wel gekeken is of
proefpersonen op kritiek of belediging met
geweld reageren; dat bleek niet zo te zijn. Daar-
na wijdde zij een gedeelte van haar voordracht
aan de psychoanalytische theorieën over de
ontwikkeling van de haat en concludeerde dat
er bij de ontwikkeling van haat altijd sprake is
van trauma in brede zin, van inadequaat ouder-
schap, verlieservaringen en dergelijke in de
vroege kinderjaren. Met de mechanismen splij-
ting en identificatie met de agressor die zij in
het kort behandelde, zijn schuldgevoel, zelf-
haat, wantrouwen, relationele problemen en
het besef 'er niet toe te doen' te verklaren. Vol-
gens door haar geciteerde bronnen keert men
de agressie tegen het zelf om het mentale beeld
van de goede ouder veilig te stellen.

De concepten haat en agressieve gevoelens en
gedrag zoals bangmaakgedrag (van extreem
getraumatiseerde mannen) liepen bij de ver-
handeling van Draijer steeds meer door elkaar
zodat het eigenlijk ging over de hantering van
(heftig) agressieve overdracht. Draijer vroeg
zich af of wij op grond van eigen angsten de
patiënten met heftige agressieproblemen
onbehandeld laten. Zij sneerde over een analy-
ticus die had gezegd: 'Mij niet gezien, iemand
die scheldt.' Dat was een dissonant omdat zij
de toehoorders achterliet in onzekerheid over
de grenzen van analytische therapie en van de
mogelijkheid tot het behandelen van agressie
aan de hand van de overdracht. Men mag zich
toch echt in goeden gemoede voorhouden dat
er in de psychiatrie ook andere mogelijkheden
bestaan tot het verminderen van het leed bij
scheldende en dreigende patiënten dan analyse
of analytische therapie.

Wanneer je tegen het eind van een symposium
een voordracht moet houden loop je kans dat
het gras wat voor je voeten is weggemaaid. Dat
overkwam dr. J.J. Baneke, die in de zesde lezing
(over haat in forensisch perspectief), hoe gron-
dig en smaakvol zijn verhaal ook was voorbe-
reid, in psychologisch en psychopathologisch
opzicht wel in herhalingen móést vervallen. Hij
wees erop dat in de forensische diagnostiek
haat geen punt van aandacht is, terwijl destruc-
tie en agressie wél vaak als term gebruikt wor-

den, en dat haat objectgericht is. Hij refereerde aan romanliteratuur, waarin volgens hem haat meer voorkomt dan in academische publicaties en noemde onder meer als voorbeeld *Huwelijksleven* (1930) van Vogel, waarvan in het kort de inhoud werd doorgenomen.

Daarna bracht Baneke een tragisch forensisch geval naar voren waarbij de haat van een man schitterde door schijnbare afwezigheid, maar wel eindigde in moord op de helft van zijn gezin, gevolgd door vreselijk verdriet om het gemis van de vermoorden. De toehoorder kon concluderen dat je haat maar beter kunt voelen dan verdringen, dan kun je er nog wat fatsoenlijks mee doen!

Zijn daarop volgende verhandeling over psychoanalytisch-kleiniaanse theorievorming vormde enerzijds enige aanvulling op, anderzijds een herhaling van zaken die eerder aan de orde geweest waren. Een forensische casus over een man die als een soort contrabeeldenstormer non-figuratieve kunst had vernield gaf de voordracht echter weer spanning. Baneke wijt deze en een andere kunstbeschadiging, te weten die van een door Picasso geschilderde vrouw met geprononceerde borsten, in kleiniaanse traditie met een jungiaanse saus aan agressie jegens de archaische moederfiguur. Spreker besloot men een beschouwing over spelen met haat, waarbij hij aangaf dat de spotprent, de cartoon en de satire mogelijkheid bieden om in speelsheid agressie, woede en haat te sublimeren. Hij citeerde in dat verband Winnicott: '(...) hate becomes a sign of civilisation, when we keep in mind the whole process of the emotional development of the individual, and especially the earliest stages.' Met haat, mits bewust geworden, uitgerijpt en gesublimeerd, valt het dus allemaal nogal mee.

In de zevende voordracht, *Haten, mag dat?*, door prof. dr. E. van Leeuwen, hoogleraar filosofie en medische ethiek, schudde de spreker het inmiddels enigszins vermoeide gehoor op met uitspraken als: '(...) dat wij sinds Goethe, met zijn twee zielen in één borst, toch wel verder zijn gekomen door Melanie Klein, die er immers op gewezen heeft dat er twee borsten in één ziel wonen.' Dat was effectief, evenals de wijze waarop hij de voor psychiaters en psychotherapeuten toch wat droge theorie van zijn

vakgebied ontspannen en eenvoudig over het voetlicht wist te krijgen.

In een uitgebreid historisch overzicht maakte hij duidelijk, dat de ene groep filosofen gevoels van haat beoordeelt op hun rationele strekking, en de andere groep ze waardeert in het licht van een hoger doel. In beide gevallen, concludeerde Van Leeuwen, komt het erop neer dat de beoordeling los staat van het gevoel zelf. Volgens de Stoa, die standpunten van Plato en Aristoteles integreerde, is de beoordeling van het object daarbij belangrijk. Levert het gehate object (zaak, dier of mens) een risico op voor het eigen welbevinden, dan kan worden gesteld dat haat gericht is op het kwaad; haat is dan goed. Vervolgens werd onder anderen aan Spinoza gerefereerd. Die heeft van alle filosofen wellicht het meest duidelijk over haat geschreven en stelde onder meer dat liefde en haat zich laten afleiden van blijheid en droefheid. Hij vertolkte voorts een visie, die nog steeds opgeld doet: mensen gaan haten wanneer zij zich verlaagd of vernederd voelen. De haat richt zich dan op de (vermeende) oorzaak van de vernedering.

Vervolgens kwam Van Leeuwen op de wetenschappelijke projectie van morele gevoelens: haat als sociale en biologische factor. Hier gaan de begrippen haat en agressie weer door elkaar lopen. Lischke stelt in 1993 de grondvraag in zijn beschouwing *Ist Agression Böse?* Vanuit biologisch standpunt blijkt het antwoord nee te moeten zijn. Neodarwinisten, die zich baseren op theorieën over 'kin selection' zoals Dawkins (*Selfish Genes*) vinden competitie en dus agressie noodzakelijke elementen voor het voortbestaan van levende wezens. Haat, te definiëren als afkeer en drang tot vernietiging is een natuurlijk verschijnsel om de 'fitness' van concurrenten binnen de eigen soort te verminderen. Theorieën op economisch/sociaal gebied leren dat instituties en de normering van gedrag afgeleid worden van het gedrag dat het meeste succes heeft.

Van Leeuwen eindigde met de stelling dat we bij de beoordeling van haat en kwaad niet kunnen ontkomen aan objectevaluatie. Wij moeten analyseren welke realiteit die beoordeling heeft, onafhankelijk van onze subjectieve morele ideeën. Dat biedt de mogelijkheid om

in bepaalde omstandigheden te zeggen: haten moet.

In de achtste en laatste voordracht hield prof. dr. G.F. Koerselman, hoogleraar psychiatrie/psychotherapie en psychoanalyticus, een dialectisch opgebouwd betoog over de behandelbaarheid van haat. In een beschouwing over haat als emotie bleek hij, onder verwijzing naar de ethologie en de neodarwinisten haat op te vatten als een mentale functie die een bijdrage kan leveren aan het voortbestaan van de soort. Haat is dus op zichzelf niet gestoord, maar moet begrepen worden als een signaal, vergelijkbaar met pijn (leidt tot terugtrekken en beschermen), met angst (leidt tot vluchten of vechten) en met depressie (verwijst naar machteloosheid en leidt tot opgeven van zinloze strijd). In 'haat als betekenis' stelde Koerselman, dat haat verwijst naar beschadiging (vernedering, verstoting) door een ander en leidt tot de impuls het evenwicht met die ander te herstellen.

Bij haat heeft het onheil zich (anders dan bij angst) al voorgedaan maar er is (anders dan bij depressie) wél perspectief, namelijk herstel van evenwicht door vernietiging van de ander. Vervolgens besteedde spreker aandacht aan de narcistische krenking als motor van de haat en stelde dat een narcistische krenking in biologisch-evolutionair verband inhoudt, dat een individu zijn plaats in de groep verliest. Haat is verbonden aan schaamte. Hij beschouwt haat als mentaal-biologisch verschijnsel, en als zodanig is het net zomin een ondeugd als een stoornis. Haat kan wel misplaatst en ondoelmatig zijn, bijvoorbeeld als er ten onrechte wordt geconcludeerd dat men door een ander vernederd of beschadigd is. De vraag of haat gezond of ziek is, wordt mede bepaald door de interpretatie van heden en toekomst. Haat kan een pathologisch verschijnsel zijn bij een narcistische stoornis en in het geval van sterk negatieve zelfdeprecieatie. Veel hangt af van de vaardigheid tot 'coping'.

De behandeling van haat kan, net als die van pijn, angst of depressie plaatsvinden wanneer deze te kwellend is en/of de doelmatigheid verliest. Pijn, angst en depressie kunnen farmacologisch verlicht worden, tegen haat is geen farmacologische behandeling bekend, met uitzondering van psychotische haat.

Eventueel kan psychotherapeutische behande-

ling plaatsvinden. Koerselman nam naar aanleiding daarvan de mogelijkheden van interpersoonlijke therapie (IPT, die zou kunnen leiden tot realistischer en constructieve interpretaties van de emotie), gedragstherapie (deconditionering voor irrealistische gevoelens van beschadiging) en psychoanalytische behandeling (doorwerken van haatgevoelens in de overdracht, met kennis van de objectrelatietheorie en de afweermechanismen projectie, identificatie en projectieve identificatie). Daarbij wees hij onder meer op het lustvolle karakter van haat, dat behandeling in de weg kan staan.

Hij eindigde zijn voordracht met de constatering dat een nadere analyse van de individuele casuïstiek noodzakelijk is om keuzes te maken en dat haat als relevant fenomeen in de psychiatrie is miskend. Hij pleit voor kritische realiteitstoetsing als beste wapen tegen pathologische haat.

Al met al vond ik het een dag om met genoeg op terug te kijken. Enkele aanwezigen hadden de opvatting dat meer discussie ('inbreng van de zaal') prettiger was geweest; ik deel die opvatting niet. In de jaren van eindeloze zaal-discussies raakte ik weinig wijzer; laat mensen, die de zaak goed bekeken hebben en er meer van weten dan het publiek wat mij betreft maar maximaal aan het woord.

In de wandelgangen discussiërend konden enkele andere bezoekers en ik, op grond van het gehoorde, tot de volgende samenvattende definitie komen. 'Haat is een continue, gefixeerde emotie, vaak collectief van karakter, die op systematische wijze intrapsychisch zowel als interpersoonlijk aangewend kan worden om een andere partij agressief te bejegenen. Haat kan gevoed worden en gemanipuleerd worden en sluit positieve emoties jegens de gehate persoon/groep uit of dient om die gevoelens maximaal te reduceren. In de normale kinderonwikkeling treedt haat of een daarop gelijkende emotie noodzakelijkerwijs op om de scheiding van het zich verzelfstandigende Ik en de (verzorgende) Ander te bevorderen.'

Wij concludeerden dat wij er daarmee vast niet waren, dat er evenveel hoofden als zinnen op het symposium te beluisteren waren geweest en dat dat waarschijnlijk nu net de reden was, waarom de organisatoren van de Stichting Psychoanalyse

en Psychiatrie het onderwerp aan de orde wilden stellen, hetgeen pleit voor hun originaliteit en hun functie als auctor intellectualis.

Literatuur

(verkorte lijst van geciteerde boeken)

Darwin, Ch. (1859), *The Origin of Species*. John Murray, Londen

Darwin, Ch. (1872), *The Expression of Emotions in Man and Animal*. Vertaling (1999), *Het uitdrukken van emoties bij mens en dier*. Uitgeverij Nieuwezijds, Amsterdam.

Dawkins, R. (1979) *Selfish Genes*. Vertaling: *Het zelfzuchtige erfdeel. Een nieuwe visie op het wezen mens*. Bruna, Utrecht/Antwerpen.

Freud, S. (1915), *Trieb en Triebchicksale*, *Gesammelte Schriften* V, p. 443-465.

Gabbard, G.O. (1996), *Love and Hate in the Analytic Setting*. Jason Aronson, Londen.

Gay, P. (1993), *The Cultivation of Hatred. The Bourgeois Experience Victoria to Freud*. Volume 3. W.W. Norton, Londen.

Gaupp, R. (1914), *Zur Psychologie des Massenmorders: Hauptlehrer Wagner von Degerloch*. Julius Springer, Berlijn.

Goodall, J. (1986), *The Chimpansees of Gombe. Patterns of Behavior*. The Belknap Press of Harvard University Press, Harvard.

Lischke, G. (1993) *Ist Agression Böse?* In: Colpe, C., W. Schmidt Biggeman, *Das Böse*. Suhrkamp, Frankfurt a.M.

Simmel, G. (1908), *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*.

Swanson, J.W., C.E. Holzer, V.K. Ganju, e.a (1990), *Violence and Psychiatric Disorder in the Community. Evidence from the Epidemiologic Catchment Area Surveys*. *Hospital and Community Psychiatry* 41, p. 761-770.

Waal, de F.B.M. (1988), *Peacemaking among primates*. Vertaling: *Verzoening. Vrede stichten onder apen en mensen*. Spectrum, Utrecht.

Vogel, D. (1930) (vert. 1992), *Huwelijksleven*. Meulenhoff, Amsterdam.

Winnicott, D.W. (1949), *Hate in the counter-transference*. *International Journal of Psycho-Analysis* 30, p. 69-74.

G.R. van den Berg is psychiater en psychoanalyticus.